

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historicolitteraria 17 (2017)

ISSN 2081-1853

DOI 10.24917/20811853.17.22

Adam Kowalczyk

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Daleko od nigdzie

Zasadniczym problemem związanym z pracą Claudia Magrisa¹ nie jest wcale sens tytułowego pytania w kontekście całości tomu, ale przede wszystkim zestaw tematów, które włoski pisarz podejmuje w swoim tekście i które stanowią oś prowadzonych przezeń rozważań. Pierwotnie tytuł pracy brzmiał (zachowany w polskiej publikacji) *Daleko, ale od czego? Joseph Roth i tradycja Żydów wschodnioeuropejskich*. Jednak w niemieckim wydaniu skrócono całość tytułu do rdzenia samego pytania, ponieważ już w początkowych etapach lektury tomu Magrisa oczywiste staje się, że to ani Józef Roth, ani wykreowane przez niego postacie nie są tak naprawdę głównymi bohaterami odtwarzanej przez włoskiego autora rzeczywistości literacko-historycznej.

Claudio Magris pisze swe dzieło z wyraźną tendencją do eseizowania stylu, określanego przez niektórych krytyków² mianem naukowej gawędy. Styl ten w rezultacie wzbudza u odbiorcy poczucie uczestnictwa w rytuale zatapiania się w świecie kreowanym przez włoskiego pisarza, idącego tropem Józefa Rotha. Jego centrum znajduje się pośrodku czasoprzestrzeni międzywojnia. To właśnie ten okres jest ramą rozważań Magrisa na temat nie tylko Żydów europejskich i amerykańskich, ale także w ogóle nad uniwersalnym zagadnieniem kondycji człowieka zegnającego *belle époque* w okopach I wojny światowej i czekającego podświadomie na nadchodzący kataklizm następnej wojny. Claudio Magris w swoich poprzednich pracach zajmował się już historią i kulturą Europy Środkowej, a także mitem habsburskim, przede wszystkim w tomach: *O demokracji, pamięci i Europie Środkowej* i *Dunaj*³

¹ C. Magris, *Daleko, ale od czego? Joseph Roth i tradycja Żydów wschodnioeuropejskich*, przeł. E. Jogała, Kraków-Budapeszt 2016.

² J. Ugniewska, *Daleko od nieistniejącego centrum*, „Przegląd Polityczny” 2016, nr 135, s. 118–121.

³ C. Magris, *O demokracji, pamięci i Europie Środkowej*, wyb. i przeł. J. Ugniewska, Kraków 2016; tenże, *Dunaj*, przeł. J. Ugniewska, A. Osmólska-Mętrak, Warszawa 2004.

(praca ta zachowuje podobieństwo stylowe do omawianego tu *Daleko, ale od czego?*). Pisarstwo Rotha, Żydzi i ich losy stają się kontrapunktem dla rozważań nad kulturą świata zachodniego, a także stanowią podstawę analizy skutków wyborów dokonanych przez ludzi żyjących współcześnie z Józefem Rothem. Jednym z najczęściej przywoływanych przez Claudia Magrisa intelektualistów jest z pewnością Walter Benjamin, który patronuje wielu konkluzjom eseisty i którego los stał się tragicznie zbieżny z losem Rotha – obaj popełnili samobójstwo w obliczu ziszczającej się na ich oczach wizji nazizmu: Roth wyskakując z okna na wieść o zajęciu przez Niemców Czechosłowacji, a Walter Benjamin rok później przez przedawkowanie morfiny.

Ta paralela nie zmierza do ukazania jednej, konkretnej idei Benjaminina w odniesieniu do Rotha czy innych pisarzy żydowskich, ale jest symboliczną manifestacją pokrewieństwa myśli pomiędzy intelektualistami. Strategia „swobodnego kojarzenia” powoduje, że Magris w pełni świadomie przedstawia szereg literackich typów Żydów, którzy w artystycznych realizacjach prozy Rotha czy innych żydowskich autorów stają się prawie że rodzajem stereotypu. Włoski eseista z barwną galanterią przedstawia Żydów zachodnioeuropejskich, czyli przede wszystkim niemieckich i austrowęgierskich, jak Kafka czy Roth, oraz Żydów z Europy Wschodniej. Wschodnia granica Niemiec staje się u Magrisa znakiem podziału pomiędzy światem zachodnich i wschodnich Żydów, jak też ówczesnej kultury. Zaczniemy od grupy zachodniej, postrzeganej przez autora jako przedstawiciele zeuropeizowanej klasy zasymilowanych Żydów, którzy borykają się z problemem akulturacji i niebezpieczną ateizacją swojego światopoglądu. Prowadzić to musi do wewnętrznego konfliktu fikcyjnych bohaterów, co staje się tematem wielu utworów nie tylko Józefa Rotha. Żydzi wschodnioeuropejscy natomiast wyrażają z reguły, w ujęciu Magrisa, który powtarza wszystko wiernie według odczytywanej przez siebie perspektywy Rotha i innych pisarzy żydowskich, ludzi prostych i pobożnych, z całym chasydzkim kolorytem – obowiązkowymi atrybutami są pejsy i chałat. Natomiast strój nowoczesny, jak marynarka i krawat czy mundur, staje się atrybutem Żydów zasymilowanych. Zmiana wyglądu na zachodnioeuropejski pociąga za sobą konsekwencje uznawane na Wschodzie za niebezpieczne dla spójności tradycji i tożsamości żydowskiej. Tak rzecz ujmował choćby Julian Strykowski w cyklu książek osadzonych jeszcze w realiach austro-węgierskiej Galicji. W pierwszej z nich, *Głosach w ciemności*⁴, ubierający się z niemiecka Żydzi są postrzegani przez tych wiernych tradycji jako zapowiedź rozpadu spójności etnicznej i religijnej wspólnoty.

Postępująca asymilacja ludności żydowskiej została uznana przez Magrisa za problem akulturacji, chociaż podkreśla on jednocześnie, że intelektualizm żydowski wpłynął bardzo wyraźnie zarówno na rozwój kultury Europy zachodniej, jak i wschodniej. Upodobanie Magrisa do zderzania tych dwóch jakości jest bardzo widoczne podczas lektury, zwłaszcza pierwszej części *Daleko, ale od czego?*.

⁴ J. Strykowski, *Głosy w ciemności*, Warszawa 1999 (powieść powstała około 1946 r., wydana po raz pierwszy w 1956 r.).

I tak przykładowo autor przeciwstawia pustkę zasymilowanych (czyli poddanych akulturacji) Żydów Berlina, Wiednia czy Nowego Jorku mistycyzmowi żydowskiego Wschodu. W dalszych partiach swojej pracy (od końca drugiej części) odchodzi od zbyt wyraźnego akcentowania tej linii rozważań i skupia się już na kwestiach bardziej literackich, filozoficznych i kulturowych. Interesuje go zwłaszcza analiza motywów *Bildungsroman* (a także *anty-Bildungsroman*) i relacja na płaszczyźnie pokoleniowej pomiędzy ojcami i synami w perspektywie przeżycia I wojny światowej. Te tematy stają się najważniejszymi elementami centralnych rozdziałów pracy Magrisa, chociaż zawsze pozostają powiązane z poglądami Rotha, jak choćby problem traktowania wartości uniwersalnych w oderwaniu od historii.

Skłonność do ujmowania rzeczywistości w binarny sposób powoduje powstanie pewnych dychotomii, które łączą się z dwoma kategoriami: przestrzenną i czasową. Pierwszym terminem, odgrywającym kluczową rolę, jest pojęcie Mitteleuropa, czyli Europa Środkowo-Wschodnia (Polska pełni bardzo ważną rolę w tej koncepcji), pojmowana jako przestrzeń, w której dochodzi do intensywnego przenikania różnego rodzaju kultur i etniczności. To właśnie Mitteleuropa staje się teatrem rozgrywających się wydarzeń w kreowanej przez Magrisa rzeczywistości⁵ – włoski pisarz wykorzystuje tę koncepcję, by uniknąć wspomnianego wcześniej dwuwartościowego podziału. Według Claudio Magrisa najwyraźniejszym wyróżnikiem cywilizacyjnym Mitteleuropą pozostaje specyficzne połączenie „nieugiętego ducha krytyki i nie-nagannej poprawności mieszczańskiej”⁶. Drugim aspektem natomiast jest kwestia relacji czasowej pomiędzy okresem habsburskim a jego brutalnym końcem. Rodzi się wówczas napięcie pomiędzy nostalgią za czasami monarchii austro-węgierskiej a świadomością mityzacji tamtego świata. Magris przedstawia sieć relacji politycznych i socjologicznych zarysowanych w twórczości żydowskich intelektualistów, określających własne stanowisko względem minionej epoki i nadchodzących po jej końcu czasów. Dzięki tym dwóm ujęciom pisarz zderza ze sobą różne koncepcje i idee, pokazując ich powstanie, ewolucję i zmięch. Magris w *Daleko, ale od czego?*, a także w innych pracach pozostaje bardzo krytyczny wobec mitu habsburskiego, zwłaszcza w kontekście pisarzy austro-węgierskich, którzy stanęli w obliczu rozpadu ich ojczyzny. Dlatego eseista drobniawo rozważa nostalgię pisarzy i intelektualistów za minioną epoką. Kategoria pamięci odgrywa u niego rolę kluczową dla zrozumienia tego rodzaju relacji, a także stanowi sedno późniejszych rozważań Rotha, gdy skłania się on do poglądu, że istotą tradycji żydowskiej staje się pamięć zbiorowa. Jest ona jedynym sposobem umożliwiającym złagodzenie negatywnych skutków akulturacji.

⁵ Claudio Magris w całej swojej twórczości powraca do tego tematu, np. w *Dunaju*. Inne prace związane z koncepcją Mitteleuropą: J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959; I. Goworowska-Puchala, *Mitteleuropa. Rdzeń Starego Kontynentu*, Toruń 1997; *Problematyka przestrzeni europejskiej*, red. A. Kukliński, Warszawa 1997.

⁶ C. Magris, *Daleko, ale od czego?*, s. 276.

Magris w swojej tendencji do eseizowania, estetyzowania snutej opowieści wpada czasem w nazbyt literacki styl, którego lekkość powoduje, że wyraża pewne kwestie w zbyt uproszczony sposób. Przykładem tego jest moment, gdy wymienia obok siebie bez żadnego komentarza „pogromy polskie i rosyjskie”, co prowadzi do zestawienia ich i natychmiastowego zrównoważenia. Trudno także nie zauważyć, że pisarz kreuje swój obraz Żyda (jeśli w ogóle możliwe jest mówienie o jednym, całościowym obrazie), który musi stać się według użytej liberalnej perspektywy Żydem-ofiarą, bezwolnym i niszczoneym przez wzrastającą nacjonalistyczną fałę. Magris, podobnie jak niektórzy inni autorzy lewicowi (a także analogicznie prawicowi), upraszcza bardzo skomplikowaną i złożoną materię w jej aspektach historycznych, politycznych, socjologicznych i psychologicznych. Jednak w żadnym razie nie da się zamknąć w kilku zdaniach diagnozy o rzeczywistości tak wielowarstwowej jak ta środkowoeuropejska. Powracająca refrenicznie myśl, że Żydzi stali się ofiarą nacjonalistycznego antysemityzmu, ubarwiana, wyrażana elokwentnie przez Magrisa w różnorodny sposób, często bardzo finezyjny, nie jest po II wojnie światowej niczym nowym ani odkrywczym. Autora *Daleko, ale od czego?* nie sposób jednak ocenić tylko w tejże perspektywie, ponieważ można wyróżnić kilka powtarzających się linii, które to splatają się, to rozdziwiają się od siebie, znikają i znów pojawiają, tworząc przy tym swoistą mozaikę, z której nie można ująć żadnego fragmentu, by nie zaburzyć tworzonej misternie przez Magrisa struktury.

Daleko, ale od czego? jest eseizowaną rozprawą na temat kondycji człowieka, którego reprezentuje Żyd, zarówno zeuropeizowany dandys, jak i pobożny wschodnioeuropejski mistyk. To uczestnik i ofiara wielkich przemian pierwszej połowy XX w. Sam Józef Roth nie tyle jest obiektem rozważań Magrisa, ile raczej pretekstem do otwarcia szerszej perspektywy, a jednak pomimo to nigdy nie zostaje odsunięty przez autora na bok, zmarginalizowany. Roth i jego fikcyjni bohaterowie są zestawiani z innymi pisarzami i innymi postaciami fikcyjnymi. Wszyscy oni stanowią przykłady reprezentujące ogólne idee, które dominowały w tamtym czasie, i za ich pomocą Magris stara się zrekonstruować świat sprzed ponad połowy wieku. Włoski eseista odpowiada na tytułowe pytanie paradoksem – dla Żydów, którzy zostali pozbawieni własnej ziemi, domu, ojczyzny, nie istnieje tak naprawdę kwestia odległości: określenia „daleko” czy „blisko” nie mają znaczenia, ponieważ nie ma dla nich punktu odniesienia. Józef Roth, Walter Benjamin i inni pozostawali zawsze poza społeczeństwem i dlatego Magris wysnuwa wniosek, że Żydzi nie mieli nigdzie szans odnaleźć własny świat. Albo ujmując rzecz odwrotnie: dla ludzi bez własnego państwa cały świat jest ojczyzną.

Bibliografia

Goworowska-Puchala I., *Mitteleuropa. Rdzeń Starego Kontynentu*, Toruń 1997.

Magris C., *Daleko, ale od czego? Joseph Roth i tradycja Żydów wschodnioeuropejskich*, przeł. E. Jogała, Kraków–Budapeszt 2016.

Magris C., *Dunaj*, przeł. J. Ugniewska, A. Osmólska-Mętrak, Warszawa 2004.

Magris C., *O demokracji, pamięci i Europie środkowej*, wyb. i przeł. J. Ugniewska, Kraków 2016.

Pajewski J., „Mittleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.

Problematyka przestrzeni europejskiej, red. A. Kukliński, Warszawa 1997.

Strykowski J., *Głosy w ciemności*, Warszawa 1999.

Ugniewska J., *Daleko od nieistniejącego centrum*, „Przegląd Polityczny” 2016, nr 135.

Far away from nowhere

Abstract

The person of and texts of Joseph Roth were used by Claudio Magris in his work to show a complex analysis of the Jewish intellectual culture of the beginning of 20th century – the writing of Roth is a counterpoint to general considerations of writings of other Jewish intellectualists and to indicate differences and similarities between them. Especially Walter Benjamin is the one of the most recalled name in the work of Magris. An essayistic style of the writer places his work among scientific work and artistic text.

Słowa kluczowe: Europa Środkowa, Claudio Magris, Józef Roth

Keywords: Mitteleuropa, Claudio Magris, Józef Roth

Adam Kowalczyk: arkham66@wp.pl